

**VERANTWOORDELIJKHEID EN
AANSPRAKELIJKHEID BIJ PRIVATISERING
VAN PUBLIEKE TAKEN:
EEN AANZET TOT DEBAT**

*Jessy Emaus, Liesbeth Enneking & Ivo Giesen**

1 INLEIDING: CENTRALE VRAGEN, WERKWIJZE EN VERDERE OPZET

1.1 Het vertrekpunt en onze vragen

De institutionele fundamenten van onze Westerse maatschappij zijn aan structurele veranderingen onderhevig. Ingrijpende ontwikkelingen als liberalisering, secularisering, Europeanisering, globalisering en zeker ook privatisering, stellen onze belangrijkste instituties – overheid, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven – voor nieuwe uitdagingen. Zij zien de inhoud en met name ook de onderlinge afbakening van hun maatschappelijke taken en verantwoordelijkheden veranderen; tegelijkertijd komen zij onder toenemende druk te staan om adequate oplossingen te bieden voor de problemen van deze tijd. Hierbij komt de focus steeds sterker te liggen op de maatschappelijke rol van burgers, bedrijven en maatschappelijke actoren zoals beroepsbeoefenaren.

De participatiesamenleving¹ verlangt en verwacht bijvoorbeeld dat elke burger zijn steentje bijdraagt, al is het maar aan het in stand houden van de lokale speeltuin. En het maatschappelijk debat rond het thema maatschappelijk verantwoord ondernemen stelt – in steeds wisselende bewoordingen – ter discussie in hoeverre van bedrijven verwacht mag worden dat zij hun invloed aanwenden niet alleen ter bevordering van de eigen belangen, maar ook ter bevordering van meer algemene, mens- en milieu-gerelateerde belangen. Maar ook ten aanzien van een groeiende groep professionals en dienstverleners – waaronder niet meer alleen notarissen, advocaten, artsen en accountants, maar ook rechters, consultants, *credit rating agencies*, wetenschappers en journalisten – staat ter

* De auteurs zijn als universitair docent (Emaus en Enneking) dan wel als hoogleraar/programmaleider (Giesen), verbonden aan het *Utrecht Centre for Accountability and Liability Law* (Ucall) en het Molengraaff Instituut voor Privaatrecht van de Universiteit Utrecht.

¹ Ook: doe-democratie, zie: *De doe-democratie* 2013.

discussie in hoeverre het (moeten) uitvoeren van wat in feite een (semi-)publieke taak is (of voorheen was), consequenties heeft voor de verantwoordelijkheden die zij hebben jegens een steeds bredere kring van derden: andere burgers of bedrijven die geraakt worden door een eventueel nalaten of falen. Tegelijkertijd wordt binnen het internationale speelveld steeds duidelijker dat de traditionele notie van staten als primaire rechtssubjecten in het internationale recht tekortschiet in een tijd waarin multinationals hen op economisch en politiek vlak naar de kroon steken.

Dit alles roept vragen op naar de houdbaarheid van onze ideeën over de verdeling van publieke en private taken en de bijbehorende verantwoordelijkheden in een veranderende maatschappij en een globaliserende wereld. Het roept ook vragen op naar de (grenzen van) aansprakelijkheid – civielrechtelijk, strafrechtelijk, bestuursrechtelijk en/of internationaalrechtelijk – van de betrokken maatschappelijke actoren voor schade die wordt aangericht als gevolg van het niet of niet juist uitvoeren van de voorheen publieke taken die aan hen zijn toebedeeld of ‘per ongeluk’ zijn toegevallen.

Want hoe zit het eigenlijk, om twee actuele voorbeelden te noemen, met de aansprakelijkheid van een reder die een privaat beveiligingsbedrijf inhuurt in de strijd tegen piraterij op zee, of van de eigenaar van een winkelcentrum waar een schutter de kans krijgt om dood en verderf te zaaien door het ontbreken van adequate beveiligingsmaatregelen? En hoe zit het met de aansprakelijkheid van een beleggingsonderneming die in het kader van de Wet op het financieel toezicht een opsporingstaak toebedeeld krijgt van de wetgever en daardoor in een (aansprakelijkheids)dilemma komt te verkeren? Of wat te denken van een multinational die betrokken raakt bij mensenrechtenschendingen gepleegd in het kader van de uitoefening van bedrijfsactiviteiten in een minder ontwikkeld gastland?

Het zijn dit soort vragen die centraal zullen staan in deze bundel. In de kern raken die vragen steeds het *centrale thema* van dit boek, te weten de verschuivende grenzen van aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid van bedrijven en professionals in een maatschappij die gekenmerkt wordt door steeds verder vervagende grenzen tussen het publieke en private domein.

1.2 *Onze werkwijze*

Bij de totstandkoming van deze bundel is voor een specifieke werkwijze gekozen. Nadat een aantal leden van de (toen net opgerichte) onderzoeksgroep Ucall² hun belangstelling kenbaar hadden gemaakt om vanuit die groep met het toen nog brede thema ‘Van Publiek naar Privaat’ aan de slag te gaan, is vervolgens in onderling overleg de thematiek nader ingekaderd tot hetgeen hiervoor en hierna benoemd is. De auteurs zijn daarna elk met hun eigen specifieke onderwerp binnen dat thema aan de slag gegaan. Intussen werd het

² Zie nader www.uu.nl/ucall.

plan opgezet om enkele externe referenten te vragen om te reflecteren op de diverse nog te produceren bijdragen, teneinde zo ook enige input van buiten onze eigen besloten kring te genereren. Een kritische blik van buiten kan immers wonderen doen. Gezocht is naar de experts op de diverse sub-terreinen en wij danken hen hartelijk voor hun bereidheid om daadwerkelijk en op (zeer) korte termijn mee te werken.

Toen de bijdragen ingeleverd waren, is collectief gebrainstormd over de opzet en inhoud van de toen nog te schrijven slotbijdrage (zie verderop in deze bundel). Deze bijdrage is uiteindelijk door de redacteuren op papier gezet, maar dat is gebeurd – en kon enkel gebeuren – aan de hand van de waardevolle inbreng van een ieder aan die sessie. De positieve energie die deze sessie opleverde, was voor ons het zoveelste bewijs dat het een goede greep was om met onderzoekers uit diverse geledingen van het recht (de auteurs bestrijken het privaatrecht, strafrecht, bestuursrecht en het internationaal publiekrecht) dit thema op te pakken.

1.3 *Verdere opzet*

Alvorens wij hierna (§ 5) toekomen aan de opbouw van de rest van deze bundel en daarmee tevens aan een korte introductie van de verschillende bijdragen, wordt in deze inleiding eerst het overkoepelende thema zoals dat hiervoor is geïntroduceerd, stapsgewijs nog wat verder uitgewerkt. Hiertoe zullen wij achtereenvolgens ingaan op de relevantie van het onderzoek (§ 2), op de plaatsing in een breder kader van de vraag naar (verschuivende) verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid (§ 3) en op de typen verschuivingen van verantwoordelijkheid (en daarmee aansprakelijkheid) die zich laten onderscheiden (§ 4). Een korte uitleiding (§ 6) rondt het geheel af.

2 DE RELEVANTIE VAN HET ONDERZOEK

2.1 *Inleiding: onbeantwoorde vragen*

De privatisering van allerlei overheidstaken is al decennia lang een nauwelijks te stuiten fenomeen,³ hoewel de uitwassen daarvan (denk aan ‘graaierende’ bestuurders) inmiddels ook bekend zijn. Er zijn dan ook al de nodige fundamentele beschouwingen aan dit bijna tijdloze thema gewijd, zeker ook vanuit een vooral staatsrechtelijk dan wel bestuursrechtelijk

³ Zie bijv. Freeman 2003, p. 1289.

perspectief.⁴ De immense veranderingen die dit privatiseringsproces met zich brengt, althans zou kunnen brengen, niet alleen waar het gaat om de consistentie van recht en de samenloop van juridische domeinen,⁵ maar ook waar het gaat om de verantwoordelijkheid van de betrokken maatschappelijke actoren en om hun daarmee samenhangende mogelijke (civielrechtelijke) aansprakelijkheid, zijn onzes inziens echter nog niet voldoende in kaart gebracht.⁶

De relevantie van deze bundel en de daarin opgeworpen vragen, gaat echter verder dan deze (wat ons betreft) noodzakelijke bestandsopname en inventarisatie van wat we nu al weten. Want met die inventarisatie komen immers onvermijdelijk nieuwe maatschappelijke en juridische vragen op, vragen die op hun beurt ook weer nieuw licht, of wellicht een nieuwe schaduw, kunnen werpen op enkele aloude, bredere juridische thema's, zoals de rol en de specifieke karaktertrekken van het aansprakelijkheidsrecht. Wij lichten beide nog kort toe.

2.2 *De rol van het aansprakelijkheidsrecht*

In deze bundel wordt gekeken naar de weerslag die veranderende maatschappelijke ideeën over de verantwoordelijkheid voor de behartiging van algemene (maatschappelijke, publieke) belangen (kunnen) hebben op de (juridische) aansprakelijkheid van de betrokken actoren. Het verschuiven van taken en verantwoordelijkheden van publieke naar private actoren doet immers de vraag rijzen of deze verschuiving verandering brengt in de kring van personen die juridisch verantwoordelijk gehouden kunnen worden voor een (juiste) behartiging van de betrokken belangen, in de vorm van civielrechtelijke, strafrechtelijke, bestuursrechtelijke en/of internationaalrechtelijke aansprakelijkheidsstelling voor een ongewenst resultaat. Dit leidt tot de vervolgvraag wat een wenselijke verdeling is van het aansprakelijkheidsrisico over de betrokken publieke en private actoren, en in hoeverre een mogelijke aansprakelijkheid van private actoren belast met het verrichten van maatschappelijke taken op gelijke wijze is, moet, of kan worden ingekleed als de aansprakelijkheid van de ook of voorheen voor die taken verantwoordelijke publieke actoren.⁷

Deze vragen zijn uiteraard met name relevant als de private actoren in de uitoefening van hun maatschappelijke taken schade (dreigen te) veroorzaken aan de rechtens te beschermen belangen van derden. Het aansprakelijkheidsrecht geeft in een dergelijke

4 Zie bijvoorbeeld, zonder enige pretentie compleet te kunnen zijn, naast de overige hier en in de slotbijdrage genoemde literatuur: Jansen et al. 2011; Besselink & Nehmelman 2010; Zijlstra et al. 2008; Heldeweg 2008; De Haan 1999; Kemperink 1995; De Goede & Troostwijk 1956.

5 Zie nader Scheltema 2013, p. 186; Du Perron 2013, p. 15.

6 Een fraaie uitzondering daarop is uiteraard Engelhard 2010.

7 Waarover bijv. Freeman 2003, p. 1321.

situatie antwoord op de vraag wie de betreffende schade dient dragen;⁸ is dat de benadeelde zelf, op grond van het adagium ‘eenieder draagt zijn eigen schade’, of zijn dat de met de uitvoering van de maatschappelijke taken belaste publieke en/of private actoren? Daarmee heeft het aansprakelijkheidsrecht primair tot doel om in elk individueel geval te komen tot een rechtvaardige schadetoedeling (compensatie). Tegelijkertijd kan het daarbij echter de handhavende rol vervullen die het heden ten dage door velen verondersteld wordt te hebben.⁹ Die functies gaan in potentie verloren, of worden anderzijds wellicht veel te zwaar aangezet, als de aansprakelijkheid van (nu) de private partijen geheel anders wordt ingestoken dan die van (voorheen) de overheid.

De rol van het aansprakelijkheidsrecht bestaat er echter niet alleen uit vast te stellen onder welke omstandigheden schade moet worden vergoed, het kan ook worden ingezet, zo bepleit onder andere Keirse,¹⁰ om schade te voorkomen. Het accent in het onderzoek op het gebied van het aansprakelijkheids- en schadevergoedingsrecht ligt dan niet bij het (voor de hand liggende) traditionele *ex post* perspectief. Het is niet langer alleen de vraag hoe het aansprakelijkheids- en schadevergoedingsrecht uitwerkt, zou moeten/kunnen uitwerken, als er zich eenmaal een schadeveroorzakende activiteit heeft voorgedaan. Steeds meer wordt ook onderzoek verricht naar de vraag wanneer en op welke wijze welke partijen, met behulp van het aansprakelijkheids- en schadevergoedingsrecht, kunnen worden ontmoedigd om schadeveroorzakend te handelen.

In deze benadering verwordt aansprakelijkheid dus tot een instrument voor de regulering van het gedrag van private actoren dat ingezet kan worden op initiatief van andere private actoren die door dat gedrag nadeel (dreigen te) lijden. Hierbij spelen onder meer de deskundigheid van de betrokkenen en dus ook de mogelijkheden om vroegtijdig onderzoek te kunnen verrichten een belangrijke rol. Dit maakt het een wezenlijk vraagpunt bij wie de verantwoordelijkheid op die vlakken komt te liggen: is dat de individuele burger, het maatschappelijk middenveld, het bedrijfsleven of toch de overheid?¹¹

2.3 Karaktertrekken van het aansprakelijkheidsrecht

Ofschoon het veelal wel duidelijk is volgens welke algemene criteria dient te worden beoordeeld of, en zo ja, in hoeverre, private dan wel publieke actoren aansprakelijk gehouden kunnen worden voor door hun handelen of nalaten veroorzaakte schade, zijn de regelingen op grond waarvan aansprakelijkheid wordt vastgesteld doorgaans in meerdere of mindere mate ‘open’ regelingen. Met name waar het gaat om civielrechtelijke aanspra-

8 Vgl. Asser-Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2011, nr. 18.

9 Zie, in algemene zin: Engelhard et al. 2009.

10 Zie bijv. Keirse 2009.

11 Zie met name de bijdrage van De Jong in deze bundel.

kelijkheid is dat karakterologisch zo bepaald, in die zin dat het nu eenmaal in het DNA zit van art. 6:162 BW. Dit artikel houdt immers criteria in die weliswaar behulpzaam kunnen zijn bij de beantwoording van de aansprakelijkheidsvraag, maar die tevens in elk specifiek geval noodzakelijkerwijs nadere interpretatie vereisen, waarbij dan bijvoorbeeld de open norm van de maatschappelijke zorgvuldigheidruimte laat voor nadere afwegingen. Datzelfde geldt overigens evenzeer voor de eventueel betrokken EVRM-bepalingen, want ook die zijn open van aard.

De invulling van open normen, zoals die maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm, geeft de rechtstoepasser de mogelijkheid om aan de hand van een abstracte wettelijke norm tot uitdrukking te brengen wat wij in concrete situaties, naar in de maatschappij levende maatstaven van zorgvuldigheid, rechtens al dan niet van elkaar mogen verwachten waar het gaat om het uitoefenen van activiteiten die nadeel voor anderen met zich (kunnen) brengen. Ook waar het gaat om aansprakelijkheid in het internationaal publiekrecht, het bestuursrecht en het strafrecht bevatten normstellingen dienaangaande doorgaans een zekere openheid die het mogelijk maakt voor de rechtstoepasser om tot een maatschappelijk aanvaardbare uitkomst te komen. Daarbij geldt wel dat hoewel open normen ervoor zorgen dat flexibel ingespeeld kan worden op veranderende maatschappelijke ideeën omtrent zorg en zorgvuldigheid, zij ook een inherente spanning opleveren met het rechtszekerheidsbeginsel. Dit zorgt ervoor dat met name op het gebied van de strafrechtelijke aansprakelijkheid – waar het legaliteitsbeginsel centraal staat – de speelruimte voor de rechtstoepasser beperkt(er) blijft.

Binnen elk van de genoemde rechtsgebieden geldt dat de mate van zorgvuldigheid die maatschappelijke actoren verwacht worden te betrachten ten aanzien van de belangen van anderen, mede afhankelijk is van de hoedanigheid en daarmee samenhangende capaciteiten van de actor die de potentieel schadelijke activiteiten uitoefent of geacht wordt uit te oefenen. Bij schadeveroorzakend handelen of nalaten door publieke actoren kan worden geconstateerd dat hen een zekere beleidsruimte wordt gelaten. Tegelijkertijd echter zijn zij, anders dan private actoren, in de uitoefening van hun publieke taken, ook als ze zich daarbij bewegen in het private domein, gebonden aan de beginselen van behoorlijk bestuur, waaronder bijvoorbeeld de verplichting tot zorgvuldige besluitvorming die door een deugdelijke motivering wordt gedragen. Een vraag die opkomt, is hoe het zit met deze beleidsruimte en deze bijzondere verplichtingen wanneer het gaat om het beoordelen van het gedrag van een private actor in de uitoefening van een publieke of maatschappelijke taak.¹²

Dit is slechts één van de vele vragen die van wezenlijk belang zijn bij het in kaart brengen van de verwachtingen die wij gerechtvaardigd (mogen) koesteren ten aanzien van

¹² Zie nader de bijdrage van Giesen in deze bundel, alsmede de reactie van Kortmann daarop, alsmede § 2.7 in de slotbijdrage in deze bundel. Beide auteurs komen tot fundamenteel andere antwoorden.

de manier waarop private actoren uitvoering geven aan voorheen publieke taken die aan hen zijn toebedeeld of ‘per ongeluk’ zijn toegevallen. Bij de beantwoording van deze vragen kan bovendien niet voorbijgegaan worden aan de mogelijk gedragssturende rol van het aansprakelijkheidsrecht, waarbij echter de moeilijkheid zich voordoet dat die rol pas goed in kaart gebracht kan worden als er eerst meer duidelijkheid is verkregen ten aanzien van de toepassing en invulling in concrete gevallen van de criteria voor aansprakelijkheidstelling binnen de verschillende betrokken rechtsgebieden. Met de bijdragen in deze bundel beogen wij dan ook in de eerste plaats om vragen en moeilijkheden bloot te leggen die rijzen als ten aanzien van verschillende, specifieke situaties wordt gevraagd op welke wijze de verdeling van verantwoordelijkheid (en aansprakelijkheid) vorm krijgt, zal krijgen of zou moeten krijgen waar het gaat om de uitvoering van publieke taken door private actoren.

3 HET AANSPRAKELIJKHEIDSRECHT IN DE CONTEXT VAN PUBLIEKRECHTELIJKE REGULERING

3.1 *Inleiding*

Het ligt voor de hand dat elk gebruik van het aansprakelijkheidsrecht jegens private partijen die een voorheen publieke taak hebben overgenomen, mede beoordeeld zal worden in het licht van de (oude) context van de materie waarvoor de verantwoordelijkheid nu op de betreffende private partijen is komen te rusten. De (voorheen) publiekrechtelijke achtergrond en regulering daarvan werkt dus door, althans tot op zekere hoogte, in elke vorm van aansprakelijkheid voor het niet of niet juist handelen ten aanzien van die materie, zo veronderstellen wij. Wij lichten dat punt hierna nader toe.

3.2 *Regulering van de uitvoering van taken door de overheid*

De overheid voert taken uit voor zover die haar zijn opgedragen. Aan dit belangrijke uitgangspunt ligt het staatsrechtelijk legaliteitsbeginsel ten grondslag dat zegt dat de overheid slechts bevoegd is die taken te verrichten die haar bij wet zijn toegekend. Verondersteld dat de bevoegdheid de overheid op juiste wijze (door attributie of delegatie) is toegekend, dient de bevoegdheid ook juist, dat wil zeggen in overeenstemming met de wet, te worden toegepast. *Burkens c.s.* illustreren deze inkadering van de bevoegdheidsuitoefening van de overheid met het voorbeeld van de verlening van een bouwvergunning door het college van burgemeester en wethouders, die bij de verlening de weigeringsgronden zoals die in art. 44 Woningwet zijn neergelegd in acht dienen te nemen.¹³

¹³ Burkens et al. 2006, p. 91. Vgl. ook Schutgens 2012, p. 207.

De overheid is bij de uitoefening van haar bevoegdheden bovendien ook altijd gebonden aan de grondrechten en de al eerder genoemde algemene beginselen van behoorlijk bestuur, normen met een breed bereik die het gedrag van de overheid in die zin beogen te sturen dat zij de overheid tot een rechtvaardig handelende, dat wil zeggen behoorlijk handelende actor maken.

Deze normen vormen dus, samen met de bijzondere regels die gelden voor de uitoefening van specifieke overheidsbevoegdheden, het juridische kader waarbinnen de overheid wordt geacht haar maatschappelijke taken uit te voeren. Het aansprakelijkheidsrecht komt in beeld als de door de overheid in het kader van haar publieke taak uitgevoerde activiteiten schade hebben aangericht of dreigen aan te richten aan de rechtens te beschermen belangen van derden, waarmee de vraag rijst of die derden de overheid in rechte aansprakelijk kunnen stellen voor de betreffende schade. De aansprakelijkheidsvraag wordt in zo'n geval gekleurd door de bijzondere aard van de partij die de overheid is, namelijk de partij die wordt geacht het algemeen belang te behartigen en daarbij – zo bleek juist al – aan bijzondere, op de aard van de partij toegeschreven, normen is gebonden.¹⁴

3.3 *Regulering bij de verschuiving van verantwoordelijkheid: publiek of ...?*

Wat er echter resteert van de bijzondere normen die gelden voor overheidsaansprakelijkheid als een voorheen publieke taak naar een private uitvoerder wordt verplaatst – denk aan een geprivatiseerde woningcorporatie of zorginstelling, of een private beveiligingsdienst die de honneurs waarneemt voor de politie – is niet helder. Zodra maatschappelijke taken door private partijen worden opgepakt of private partijen anderszins een bijzondere verantwoordelijkheid op zich nemen of krijgen toevertrouwd, en het bij de uitvoering van de taken toepasselijke normenkader in kaart wordt gebracht, zal – gelijk aan de hiervoor beschreven situatie – een eerste aanknopingspunt liggen bij de regeling op grond waarvan de taak wordt opgepakt of is toebedeeld. Is er bijvoorbeeld een vergunning verleend en worden de vergunningsvoorwaarden in acht genomen? Iets dergelijks is denkbaar voor de private actoren die de beveiliging op schepen ter hand willen nemen. Maar er kan ook een aanknopingspunt liggen in een bijzondere wet of regeling die de uitvoering van de taken aan banden legt. Ter illustratie kan de Luchtverkeerswet worden genoemd.

Maar zelfs als die aanknopingspunten aanwezig zijn, zijn we er nog niet. In de vorige paragraaf constateerden wij immers dat voor de overheid de specifiek voor bepaalde situaties geschreven wetten en regels slechts een deel van het regulerend kader vormen. In het verlengde van die constatering rijst de vraag of ook de meer algemene normen die overheidshandelen aan banden leggen, de eerdergenoemde algemene beginselen van behoorlijk

¹⁴ Het achterliggende publieke belang wordt niet altijd afdoende gewogen bij privatiseringen, zo stelt ook het Kabinet vast, zie *Kamerstukken I*, 2012–2013, C, I, p. 2.

bestuur en de grondrechten, hier (waar private partijen een bijzondere verantwoordelijkheid dragen) van toepassing kunnen of zouden moeten zijn.¹⁵ Ook dan komt het aansprakelijkheidsrecht in beeld als de, in dit geval, private actoren bij de uitvoering van de maatschappelijke taken schade veroorzaken.

Daarbij rijst de vraag welke normen de aansprakelijkheidsvraag in dit geval kleuren en waar aldus rechtens de grenzen van verantwoordelijkheid liggen. Zijn hier de publiekrechtelijke normen van toepassing waaraan de overheid is gebonden als zij dit soort taken uitvoert? Of zijn de privaatrechtelijke normen waaraan de private actor ook in andere hoedanigheid is gebonden, van toepassing? Of is er soms sprake van bijzondere normen die de uitvoering van maatschappelijke taken door private actoren reguleren? Het is in essentie het antwoord op deze vraag waarnaar wij voor de uitvoering door bedrijven en professionals van verschillende voorheen publieke taken op zoek zijn gegaan, hoewel die vraag niet steeds expliciet gesteld is in de diverse bijdragen.¹⁶ Ofwel: lenen de publiekrechtelijke normen zich ervoor om te worden toegepast in een context waarin geen publieke actor actief is? En concreter: kan uit de verschillende (positieve) minimumverplichtingen voor de overheid zoals die volgen uit het EVRM, een normenkader wordt afgeleid voor het maatschappelijke handelen door private actoren?¹⁷

Daar komt dan nog bij dat de aard van de private partij het (traditionele) uitgangspunt van de handelingsvrijheid met zich brengt, in die zin dat het private partijen in beginsel rechtens geoorloofd is hun eigen belang na te streven. Daaraan doet niet af dat ook in de puur privaatrechtelijke context steeds meer verlangd wordt dat men mede rekening houdt met de belangen van anderen. Ook het recht dat de activiteiten van deze private partijen reguleert, moet in dit licht worden beschouwd; deze wetten en regels zijn er immers enkel op gericht om grenzen aan te geven ten aanzien van de uitvoering van die activiteiten naar eigen goeddunken door de betrokken private actoren, namelijk voor die situaties waar hun handelen kan raken aan de belangen van andere partijen; dat uitgangspunt (grenzen afbakenen) geldt naar de aard ervan eens te meer als zelfregulering wordt ingezet.

Een belangrijke vraag is in hoeverre het fundament van de handelingsvrijheid van private actoren stand kan houden onder druk van de eerder genoemde ontwikkelingen van liberalisering, secularisering, Europeanisering, globalisering en privatisering. Een centrale vraag in deze bundel is daarmee of, en in hoeverre, van de maatschappelijk handelende private partij verwacht wordt dat hij zich aan een bijzondere verantwoordelijkheid,

15 Zie Engelhard 2010. Zie ook de bijdrage van Emaus aan deze bundel.

16 Om enigszins vooruit te lopen op wat komen gaat: uit de bijdrage van Giesen blijkt bijvoorbeeld dat de normstelling voor private partijen die een publieke taak uitvoeren, gelijk loopt met de normen die gelden voor gewone private actoren die privaatrechtelijk handelen. Niettemin blijkt dan dat de private actor 'slechter' af is dan een mogelijk overheidsorgaan, vanwege de al besproken beleidsvrijheid die bij private actoren ontbreekt.

17 Vgl. Freeman 2003, p. 1351, die diverse publiekrechtelijke normen ('due process', etc.) ziet doorsijpelen naar het privaatrecht en dus van 'publicization' spreekt.

en daaruit voortvloeiende mogelijke aansprakelijkheid, onderwerpt als hij maatschappelijke en/of publieke taken gaat uitvoeren?

4 DE AARD EN HET KARAKTER VAN DE GESIGNALEERDE VERSCHUIVINGEN

4.1 *Introductie*

Dat de verschuiving van de panelen tussen het publieke en private domein van invloed is, althans kan zijn, op vragen van verantwoordelijkheid en vooral aansprakelijkheid is, zeker na lezing van de navolgende bijdragen, wel duidelijk. Maar die invloed laat zich op verschillende ‘niveaus’ gelden, dat wil zeggen komt naar voren via diverse ‘typen van verantwoordelijkheid’ die private actoren te dragen kunnen krijgen. Wij zien in deze bundel vier van die typen verantwoordelijkheid de revue passeren, die hier reeds worden vermeld om de lezer enige richting mee te geven bij bestudering van de navolgende bijdragen.

4.2 *Verantwoordelijkheid voor normontwikkeling*

Een eerste type verantwoordelijkheid dat in de navolgende bijdragen aan de orde komt, is de verantwoordelijkheid van private partijen voor de ontwikkeling van normen op het gebied van risicobeheersing. De techniek schrijdt voort en het zijn in de regel private partijen die betrokken zijn bij het ontwikkelen van nieuwe technieken en die dus het beste op de hoogte zijn van de gevaren en risico's die aan die nieuwe technieken kleven, hoewel ze die ongetwijfeld niet steeds zullen willen prijsgeven. Terwijl van de overheid wordt verwacht dat die door middel van regulering en handhaving de veiligheid verzekert van degenen die onder haar rechtsmacht ressorteren, is in dit licht de vraag gerechtvaardigd of de overheid wel de aangewezen partij is om dit soort ‘nieuwe’ risico's in kaart te brengen en aan te geven hoe de verwezenlijking ervan het best voorkomen kan worden. Het verbaast dan ook niet dat de overheid steeds meer in lijkt te zetten op een primaire verantwoordelijkheid voor het bedrijfsleven voor het waarborgen van de fysieke veiligheid, met name waar het gaat om activiteiten waarbij gebruik wordt gemaakt van dergelijke nieuwe technieken. Maar wat is in deze context dan precies de verantwoordelijkheid van de vaak beter ingevoerde private partijen? En hoe vertaalt die verantwoordelijkheid zich in termen van aansprakelijkheid? *De Jong* komt in zijn bijdrage toe aan deze en andere vragen, net als *Faure* in zijn reactie op die bijdrage.¹⁸ En *Enneking* laat in haar bijdrage zien dat het debat rond internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen grotendeels draait om de vraag in hoeverre van internationaal opererende ondernemingen verwacht mag worden

¹⁸ Vgl. ook in breder verband Scheltema 2013, p. 189 e.v.

dat zij verantwoordelijkheid nemen voor de bescherming van mens en milieu in minder ontwikkelde gastlanden tegen de mogelijk nadelige gevolgen van hun activiteiten aldaar.

4.3 *Verantwoordelijkheid in het kader van normhandhaving*

Een tweede type verantwoordelijkheid dat aan bod komt in de bundel en dat nauw verbonden is met de verantwoordelijkheid voor normontwikkeling, is de verantwoordelijkheid van private partijen in het kader van de handhaving van door de overheid geformuleerde gedragsnormen.¹⁹ Gelijk aan de hiervoor geschetste situatie, is het niet altijd de overheid die het beste in staat is om gestelde normen adequaat te handhaven. Niet zelden zijn private partijen beter op de hoogte van normschendingen door andere private partijen dan de overheid. Daarbij kan niet alleen gedacht worden aan degenen die nadeel ondervinden van de betreffende schendingen, maar ook aan concurrenten of branchegenoten van de normovertreders en maatschappelijke belangenorganisaties die ten doel hebben de bevordering van de belangen die de overtreden normen beogen te beschermen. Of dat het geval is, hangt mede samen met de vraag of wij wellicht van doen hebben met een wederpartij die als een ‘sterke’ partij benoemd zou kunnen worden, zoals *Emaus* die beschreven heeft in haar bijdrage, hetgeen overigens geen eenvoudige kwestie is, aldus *Hartlief* in diens reactie.

Een voorbeeld van private actoren die de verantwoordelijkheid voor normhandhaving krijgen toebedeeld zijn beleggingsondernemingen die zodanig nauw betrokken zijn bij transacties en hun cliënten en zich in dat kader ‘dichter’ bij de informatie bevinden die een vermoeden kan doen rijzen ten aanzien van marktmisbruik dan de overheid. *Kristen & De Vita* gaan in hun bijdrage in op de zogenaamde klikplicht voor beleggingsondernemingen en de dilemma’s van deze klikplicht voor het aansprakelijkheidsrecht, alsook de betekenis van de wettelijke vrijwaringen van aansprakelijkheid.²⁰ Een ander voorbeeld is het door *Enneking* besproken fenomeen van *public interest litigation*, waarbij private actoren het initiatief tot handhaving van publieke normen in eigen hand nemen door naar de rechter te stappen in situaties waarin zij menen dat dit noodzakelijk is om een adequate bescherming van bepaalde maatschappelijke belangen te bewerkstelligen.

¹⁹ Zie ook Du Perron 2013, p. 16.

²⁰ Vgl. ook Groenhuijsen 2013, p. 614.

4.4 *Verantwoordelijkheid voor het treffen van maatregelen ter bescherming van fysieke veiligheid*

Een derde in deze bundel aan de orde komend type van verantwoordelijkheid is de verantwoordelijkheid voor het treffen van maatregelen ter bescherming van de fysieke veiligheid. Private beveiligingsbedrijven springen op verschillende plekken in, omdat zij menen goedkoper zorg te kunnen dragen voor de fysieke veiligheid. Een eerste voorbeeld betreft de beveiligingsbedrijven die op private koopvaardischepen wensen mee te varen om daar de verantwoordelijkheid voor de fysieke veiligheid van de bemanning op zich te nemen. Dit thema staat centraal in de bijdrage *Roorda, Ryngaert & Straten* en in de reactie van *Hallo de Wolf*. *Giesen* concentreert zich op beveiligingsbedrijven en andere marktpartijen die hun markt op vaste bodem zoeken en die ook, soms ongewild, de verantwoordelijkheid voor bescherming van de fysieke veiligheid van derden in hun portefeuille terugvinden. In zijn bijdrage, alsmede in de reactie van *Kortmann*, komt bijvoorbeeld aan de orde de verantwoordelijkheid voor de fysieke veiligheid van bezoekers in winkelcentra en andere openbare ruimten.

4.5 *Verantwoordelijkheid in het kader van het afwikkelen van geleden nadeel*

Een vierde en laatste type verschuivende verantwoordelijkheid die in de bundel aan de orde komt, is de verantwoordelijkheid ten aanzien van het afwikkelen van door private actoren geleden nadeel die samenhangt met (het faciliteren van) de activiteiten van andere private actoren. *Van den Broek* signaleert in haar bijdrage een verschuivende verantwoordelijkheid, en referent *Tjepkema* beaamt dat, als het gaat om het dragen van (plan)schade die ontstaat als gevolg van rechtmatige besluiten van de overheid op het gebied van ruimtelijke ordening en infrastructuur. Nadeelcompensatie wordt door de overheid via een overeenkomst afgewenteld op die private partij die profiteert van de besluitvorming en, zo signaleert Van den Broek, is daarmee niet langer een ‘exclusieve overheidstaak’.

5 DE VERDERE OPBOUW VAN DEZE BUNDEL

Ter afsluiting van deze inleiding volgt nog een kort overzicht van de verdere opbouw van deze bundel.

In de eerste bijdrage besteedt *Emaus* aandacht aan machtsvorming bij private partijen die daardoor in sommige opzichten gelijkenis gaan vertonen met publieke partijen. Die gelijkenis kan schuilgaan in de verantwoordelijkheid voor het uitvoeren van publieke taken, maar bijvoorbeeld ook in het kennisniveau waar de betreffende actor over beschikt.

De ontwikkeling van het ontstaan van steeds machtiger private partijen kan worden toegeschreven aan eerder genoemde ontwikkelingen als liberalisering, privatisering, secularisering of globalisering. Met als doel bij te dragen aan de theorievorming van de tot nu toe nog maar weinig beschreven *sterke partij*, stelt Emaus in haar bijdrage drie vragen centraal. Wie is de sterke partij? Waarom rust op die partij een bijzondere verantwoordelijkheid? En hoe krijgt die verantwoordelijkheid vorm in het recht?

Hartlief, in zijn reactie op deze bijdrage, prijst de nieuwe benadering, waarvan de vernieuwing ligt in het feit dat nu eens niet gestart wordt bij de zwakke partij maar juist aan de andere zijde. Tegelijkertijd plaatst hij echter ook een aantal kritische kanttekeningen, onder andere bij het punt van het bepalen van wie nu eigenlijk de sterke partij is of zou kunnen zijn. Is dat wel zo eenvoudig te realiseren aan de hand van sociologische inzichten? En leiden die inzichten ons uiteindelijk tot een beter inzicht dan de (volgens Hartlief: scherpere) factoren die de Hoge Raad meegeeft?

In de tweede bijdrage van *Giesen* staat centraal de kwestie van wat in de Verenigde Staten bekendstaat als het leerstuk van ‘inadequate security’: ontoereikende veiligheid. Hierbij gaat het om strafbare, schade toebrengende feiten gepleegd door primaire daders waartegen door derden (en dus mogelijk ‘secundaire daders’, vaak ‘peripheral tortfeasors’ genoemd), beveiliging had moeten worden geboden, maar dat niet (afdoende) gebeurd is. De gedraging die voor wat betreft de civielrechtelijke aansprakelijkheid ter discussie staat, is het nalaten van de derde, en dus niet (enkel) het crimineel opzettelijk handelen van de eigenlijke, primaire dader. De kernvraag luidt: hoe ver mogen, willen en kunnen we gaan als het om dit soort zorgplichten en de daaraan gekoppelde aansprakelijkheid van ‘derden’ ter voorkoming van veiligheidsrisico’s voor medeburgers gaat? Vooral waar de overheid een terugtrekkende beweging maakt en als logische ‘gedaagde’ uit beeld is geraakt, is die vraag pregnant en praktisch relevant omdat vervolgens allicht gepoogd zal of kan worden om de rekening te deponeren bij de in plaats van de overheid inspringende private partij die het publieke belang op zich genomen heeft.

Kortmann reageert op deze bijdrage door met name aan de orde te stellen of het wel zo vreemd is, zoals *Giesen* betoogt en hiervoor al besproken is, dat een private partij anders behandeld wordt, qua aansprakelijkheid zwaardere normen op zijn pad vindt, dan voorheen de overheid, omdat die overheid beleidsvrijheid heeft. Anders dan *Giesen* ziet hij in de verschillen tussen deze twee typen partijen voldoende rechtvaardiging voor een onderscheid in behandeling.

Kristen & De Vita leggen zich vervolgens in de derde bijdrage toe op de zogenaamde ‘klikplicht’, neergelegd in art. 5:62 lid 1 Wft, die ertoe leidt dat beleggingsondernemingen als private partijen worden ingeschakeld voor het detecteren en zelfs opsporen van vormen van marktmisbruik. De ‘klikplicht’ kan beleggingsondernemingen in een lastig parket brengen. Enerzijds hebben zij een taak en verantwoordelijkheid jegens hun cliënten die van hun diensten gebruik maken om transacties in financiële instrumenten aan te gaan.

Anderzijds kunnen beleggingsondernemingen die meewerken aan de uitvoering van de desbetreffende transactie zelf strafrechtelijk aansprakelijk zijn wegens medeplichtigheid van marktmisbruik. Dan keert de 'klikplicht' zich tegen de beleggingsonderneming: zij wordt zelf verdachte. Daarnaast levert het niet voldoen aan de klikplicht een zelfstandig beboetbaar en strafbaar feit op. Om een uitweg te bieden aan beide dilemma's voorziet de Wft met art. 5:63 Wft in een civielrechtelijke én strafrechtelijke vrijwaring van aansprakelijkheid. Een bestuursrechtelijke vrijwaring ontbreekt evenwel. De verschuiving van publiek naar private opsporing is aldus via vrijwaring deels afgedekt om een aansprakelijkheid te vermijden. Maar wat behelzende civielrechtelijke en strafrechtelijke vrijwaringen nu precies in het licht van mogelijke aansprakelijkheden?

In de vierde bijdrage bespreken *Roorda, Ryngaert & Straten* de kwestie van verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid in het licht van de discussie die op het moment in Nederland heerst over de vraag of private beveiligingsbedrijven (PMSCs) kunnen worden ingezet in de strijd tegen de piraterij. In hun artikel brengen zij de belangrijkste juridische uitdagingen in kaart die rijzen bij het uitbesteden van gevoelige activiteiten – zoals het gebruik van geweld (een wel heel klassiek geval van een overheidsmonopolie) – aan PMSCs. Ook proberen zij tot een haalbaar regelgevend kader te komen. De nadruk ligt daarbij op de organisatie van toezicht en aansprakelijkheid, door de uitbestedende Staat, ten aanzien van de reder/kapitein en de PMSC en haar werknemers.

In zijn reactie op die bijdrage werpt *Hallo de Wolf*, onder meer, nog de suggestie op om lering te trekken uit ervaringen uit het Verenigd Koninkrijk, waar in de Human Rights Act 1998 de relatie tussen particulieren die een publieke taak uitoefenen en de EVRM-rechten is geregeld. *Hallo de Wolf* stelt dat het wellicht te overwegen is om die constructie als inspiratie voor een gelijke regeling in Nederland te benutten. Hij komt verder tot de slotsom dat de overheid die denkt met de privatisering van 'taken die gebruik van geweld inhouden' kosten te kunnen besparen, wellicht bedrogen uitkomt. Aan het uitvoering geven aan verschillende positieve verplichtingen op het gebied van regulering en handhaving, hangt ook een prijskaartje, aldus *Hallo de Wolf*.

Enneking signaleert in de vijfde bijdrage dat de tendens richting rechtszaken waarin internationaal opererende bedrijven civielrechtelijk aansprakelijk gesteld worden voor schade aangericht aan mens en milieu als gevolg van hun activiteiten in ontwikkelingslanden op een aantal fronten onze bestaande, traditionele ideeën over de scheiding tussen publiek en privaat ter discussie stelt. In haar bijdrage bespreekt zij aan de hand van enkele recente aansprakelijkheidsprocedures een aantal opvallende verschuivingen van publiek naar privaat die zich in deze context voordoen. Zij gaat daartoe onder meer in op de toenemende verantwoordelijkheden die internationaal opererende bedrijven verwacht worden te dragen voor mens- en milieugerelateerde belangen in gastlanden waar zij activiteiten ontplooiën. Daarnaast besteedt zij ook aandacht aan het daarmee samenhangende verschijnsel dat potentiële benadeelden en maatschappelijke belangenorganisaties steeds vaker zelf het

initiatief nemen om via civiele rechters in de thuislanden van deze bedrijven een hoger beschermingsniveau af te dwingen ten aanzien van de mogelijk nadelige effecten die de betreffende activiteiten kunnen hebben op mens en milieu in de landen waar zij ontplooid worden.

In zijn bijdrage over de invloed van voorzorgsbeleid met betrekking tot nanodeeltjes op de werkvloer op de zorgplicht van werkgevers, stelt *De Jong* een verschuiving vast van publiek naar privaat bij het formuleren en in de praktijk brengen van verantwoordelijkheden voor de omgang met mogelijke risico's van nanodeeltjes. Die verschuiving is voor hem aanleiding voor de volgende vragen die centraal staan in deze zesde bijdrage: Hoe vindt deze verschuiving plaats en hoe beïnvloedt dit de zorgplicht van werkgevers onder de open norm van art. 7:658 lid 2 BW? Zijn deze invloeden wenselijk?

In zijn reactie onderschrijft *Faure* veel van *De Jongs* bevindingen, en plaatst hij diens betoog in een abstracter, rechtseconomisch kader, een kader dat *Faure* zelf omschrijft als de klassieke zoektocht naar 'smart mixes' van beleidsinstrumenten. Daarbij wijst hij erop dat de inzet van het aansprakelijkheidsrecht als reguleringsvorm niet zonder problemen is (denk aan latentieperiodes, causaliteitsproblemen, etc.) zodat 'nieuwe risico's' niet steeds afdoende geïnternaliseerd worden. Dat moet tegengegaan worden, via bijvoorbeeld de inzet van risicoaansprakelijkheden en *ex ante* solvabiliteitsgaranties.

Van den Broek, in haar bijdrage, laat aan de hand van twee ontwikkelingen in wetgeving en jurisprudentie zien dat de draagplicht ten aanzien van schade die voortvloeit uit rechtmatig overheidshandelen verschuift van de overheid naar de burger. In haar bijdrage stelt zij, in het verlengde hiervan, de vraag in hoeverre het gerechtvaardigd is de schade veroorzaakt door rechtmatig overheidsoptreden zo te verplaatsen. Die vraag beantwoordt zij aan de hand van drie rechtsbeginselen: het ongeschreven *égalité*-beginsel, het profijtbeginsel en het 'vervuiler betaalt'-beginsel.

Referent *Tjepkema* kan de lijn van het betoog van Van den Broek grotendeels onderschrijven, zij het dat hij de door Van den Broek gesignaleerde tendens vooral waarneemt in het planschaderecht. Tjepkema signaleert verder dat de rol van de rechter een veel actievere is in een driepartijenverhouding – waar dus wordt geprobeerd de schade op een (derde) private initiatiefnemer af te wentelen – dan in een (meer klassieke) tweepartijenverhouding. En hij staat meer uitgebreid stil bij een punt dat Van den Broek terloops aanstipt, namelijk de (aan- of afwezigheid van) prikkels voor een bestuursorgaan als er gebruik wordt gemaakt van een afwentelmechanisme, om rekening te houden met de belangen van de schadedrager.

6 UITLEIDING: EEN PRELUDE OP ZEVEN GEZAMENLIJKE VRAGEN

De bijdragen in de bundel zijn allemaal toegespitst op specifieke situaties waarin door de auteurs een verschuiving van verantwoordelijkheid is waargenomen. De analyse van die verschillende situaties door de auteurs in een gezamenlijke brainstormsessie (zie § 1.2 hiervoor) heeft een aantal vragen doen rijzen die in de slotbeschouwing in deze bundel nader zullen worden gepresenteerd en toegelicht. Deze vragen worden hier alvast kort genoemd.

In de eerste plaats rijst de vraag: wat gebeurt er precies bij privatiseringen als het om kwesties van verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid gaat? Vindt er een verschuiving of toedeling van verantwoordelijkheid plaats? En dan: wie heeft dat proces aangejaagd? Was dat de wetgever, de rechter, of mogelijk de betrokken private partij? Ten derde rijst de vraag waarom dit is gebeurd? Kan of wil de overheid de verantwoordelijkheid zelf niet langer nemen? En daaropvolgend, naar wie verschuift die verantwoordelijkheid of aansprakelijkheid? Is dat de burger, rederij of het bedrijfsleven? En, vraag vijf, wat is de (eventueel) resterende rol van de overheid? De zesde vraag die rijst, is: hoe krijgt die verantwoordelijkheid vorm in rechte? Waar zoek je de handvatten voor de juridische verdeling van de verantwoordelijkheid in het kader van een aansprakelijkheidstelling? Wat te doen als een vacuüm dreigt ten aanzien van het ook werkelijk aansprakelijk kunnen stellen? Vraag zeven luidt, tot slot: wat betekent de verschuivende verantwoordelijkheid voor de betreffende juridische discipline (het internationaal publiekrecht, het bestuursrecht, het strafrecht of het privaatrecht)?

Met een nadere bespreking van deze zeven vragen zullen wij deze bundel afsluiten. We doen dat in de hoop en verwachting de kennis over privatisering en aansprakelijkheid weer wat verder te hebben gebracht, althans een aanzet tot verder debat daarover te hebben gegeven.

LITERATUUR

Asser-Hartkamp & Sieburgh 6-IV* 2011

A.S. Hartkamp & C.H. Sieburgh, *Mr. C. Asser's Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk recht. 6. Verbintenissenrecht. Deel IV. De verbintenis uit de wet*, Deventer: Kluwer 2011

Besselink & Nehmelman 2010

L.F.M. Besselink, R. Nehmelman (red.), *De aangesproken staat. Staatrechtsconferentie 2009*, WLP: Nijmegen 2010

Burkens et al. 2006

M.C. Burkens, H.R.B.M. Kummeling, B.P. Vermeulen & R.J.G.M. Widdershoven, *Begin-selen van de democratische rechtsstaat. Inleiding tot de grondslagen van het Nederlandse staats- en bestuursrecht*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2006

De doe-democratie 2013

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *De doe-democratie. Kabinetsnota ter stimulering van een vitale samenleving*, Den Haag: 2013

De Goede & Troostwijk 1956

B. de Goede & M. Troostwijk, *Het gebruikmaken van burgerrechtelijke vormen bij de behartiging van openbare belangen*, Preadviezen voor de VAR, Geschriften van de Vereniging voor Administratief Recht deel 34, Haarlem: Tjeenk Willink, 1956.

De Haan 1999

P. de Haan, *Recente ontwikkelingen in de verhouding publiek-/privaatrecht*, rede KNAW, Mededelingen van de Afdeling Letterkunde / Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, dl. 62, no. 7, Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1999

Du Perron 2013

C.E du Perron, Normen tussen publiekrecht en privaatrecht, in: O. Cherednychenko, e.a. (red.), *Het publieke van het privaatrecht: hoe regulering van publieke belangen het privaatrecht beïnvloedt*, BJu: Den Haag 2013, p. 13 e.v.

Engelhard 2010

E.F.D. Engelhard, (Staats)aansprakelijkheid bij de schending van EVRM-rechten in het 'grijze' gebied, in: L.F.M. Besselink, R. Nehmelman (red.), *De aangesproken staat. Staat-rechtsconferentie 2009*, WLP: Nijmegen 2010

Freeman 2003

J. Freeman, 'Extending public norms through privatization', 116 *Harv. L. Rev.* 1285

Groenhuijsen 2013

M.S. Groenhuijsen, Afrondende en overkoepelende beschouwingen over het thema privatisering van het strafrecht, *AA* 2013, p. 606 e.v.

Heldeweg 2008

M.A. Heldeweg, 'Demandez l'impossible? Incomplete privatisering en poreuze publieke belangen op het grensvlak van publiekrecht en privaatrecht', in: *Publiekrecht in de leer – Opstellen aangeboden aangeboden aan prof.mr.dr. A.Q.C. (Twan) Tak*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2008, p. 63 e.v.

Jansen et al. 2011

C.E.C. Jansen, S.A.J. Munneke, F.J. van Ommeren & J.W. Rutgers (red.), *Zorgplichten in publiek- en privaatrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2011

Keirse 2009

A.L.M. Keirse, De schadevoorkomingsplicht, in: E.F.D. Engelhard et al (red.), *Handhaving van en door het Privaatrecht*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009

Kemperink 1995

G.N.H. Kemperink (red.), *Publieke taak, private markt: de gevolgen van privatisering voor de publieke taakstelling*, Deventer: Kluwer, 1995

Scheltema 2013

M.W. Scheltema, De invloed van bestuursrechtelijke normen op het privaatrecht, *MvV* 2013, p. 186 e.v.

Schutgens 2012

R.J.B. Schutgens, Art. 3:305a BW: de burgerlijke rechter tussen algemene belangen en particuliere hobby's, in: L.E. de Groot, H. den Tonkelaar (red.), *Rechtsvinding op 14 terreinen*, Kluwer: Deventer 2012, p. 207 e.v.

Zijlstra et al. 2008

S.E. Zijlstra, R.A.J. van Gestel & A.A. Freriks, *Privaat bestuur?*, Preadviezen voor de VAR Vereniging voor Bestuursrecht, VAR-reeks deel 140, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2008